

BOEKZAAL

DER GELEERDE WERELD

360

BELGEN, ZIJT GIJ TEN STRIJDE GEREED?

Militarising in een neutrale natie, 1890-1914

Nel de Mûelenaere

Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2019. 266 p.

ISBN 978 94 6270 175 5

€ 49,50

In deze bewerking van haar gelijknamige proefschrift uit 2016 gaat Nel de Mûelenaere een hardnekkige mythe over het België aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog te lijf. Dat België zou een land zijn zonder militaire traditie en zonder militaire cultuur; kortom, een land waarin het militaire in het openbare leven geen enkele rol speelde. Het was daarmee in alles de tegenhanger van het wilhelminische Duitsland dat in 1914 België binnenviel en daarmee de Eerste Wereldoorlog ontketende. In de geallieerde propaganda uit die oorlog wordt België vaak afgebeeld als een vrouw of een kind, weerloos tegen de strak in het uniform gestoken, met piekhelm en martiale snor uitgeruste Pruis. Maar dat beeld, van een door en door verburgerlijkt België waarin ‘het militaire’ op veilige afstand werd gehouden, moet dringend op de schop, betoogt de Mûelenaere. Want in de decennia voor 1914 speelde ook in België de militaire organisatie en daarmee militaire normen, waarden, cultuur en intellectuele kaders een steeds grotere rol.

Kernbegrip voor de Mûelenaere is ‘militarisering’. Dat is een nogal pejoratieve term, en bovendien één die doorgaans weinig houvast biedt: ‘militarist’ werd in de loop van de negentiende en twintigste eeuw te pas en te onpas gebruikt als scheldwoord voor hen die zouden ijveren voor een grotere rol van militairen en hun ideeën in de burgerlijke samenleving. Zo werd het in de Mûelenaeres onderzoeksperiode ook gebruikt, en daarmee lijkt het analytisch waardeloos. Zij stelt daarom een herdefinitie voor, die meer recht doet aan het wederzijdse doordringen van krijgsmacht en maatschappij dat rond 1900 een belangrijk constituerend element van Europese samenlevingen wordt. Van een uniek-burgerlijke Belgische *Sonderweg* is geen sprake, stelt de Mûelenaere in haar vlot geschreven boek. Voor het eerst laat zij zien dat ook daar de samenleving ‘militariseer-

de', oftewel 'een reeks multidimensionale processen en praktijken [onderging] waarbij een individu gaandeweg meer gecontroleerd wordt door het militaire instituut of de militaire cultuur. Hoe meer een persoon gemilitariseerd is, hoe meer hij/zij militaire eisen, waarden en gedragsnormen als normaal en terecht beschouwd' (p. 9).

Om die processen te analyseren, kijkt de Mûelenaere naar drie verschillende vormen van 'militarisering', elk met eigen actoren in de hoofdrol. Allereerst werd er in deze periode in België, net als overigens in Nederland, nagedacht over de vorm van de krijgsmacht. De overwinning van het Pruisische leger, bestaande uit goed getrainde dienstplichtigen, op het Franse leger van lang dienende vrijwilligers onder leiding van adellijke officieren tijdens de oorlog van 1870-71 riep overal in Europa de vraag op of, en zo ja in hoeverre, het Pruisische voorbeeld gevolgd kon en moest worden. Al snel gingen er ook in België stemmen op om het systeem van lotingen, waarbij elk jaar een deel van de mannelijke bevolking aan een loterij moest deelnemen en alleen de 'winnaars' hun legerdienst moesten vervullen – tenzij ze rijk genoeg waren om iemand anders dat voor hen te laten doen – te vervangen door een systeem van persoonlijke dienstplicht. Dat zou niet alleen een grotere krijgsmacht als resultaat hebben, maar ook één waarvan alle lagen van de bevolking (en niet alleen de armsten) deel uit zouden maken. Dat was des te belangrijker, omdat in deze periode, met name uit Frankrijk, waarbij ideeën overwoeien om de dienstdienst te gebruiken als periode van nationale hereducatie, waarin mannelijke, nationale waarden op de dienstplichtigen dienden te worden overgebracht. Deze opvattingen werden ook in België steeds populairder.

Hoezeer (oud-)officieren zo'n dienstplichtleger ook zagen zitten, het kwam er niet. Desondanks hadden zij een militariserend effect, ook op hen die niet in de barakken hun opvoeding van *peasants into Belgians* genoten. Deze tweede vorm van militarisering kwam door de eindeloze stroom propaganda die door voorstanders van persoonlijke dienstplicht in pamfletvorm over de Belgische natie werd uitgestrooid, aldus de Mûelenaere. Daarin en daardoor werd de legerkwestie steeds hechter verbonden met onder andere de internationale veiligheidssituatie, vaderlandsliefde en de angst voor de 'binnenlandse vijand' (in de vorm van degeneratie en politiek extremisme). Hun acties hadden indirect ook effect op de (katholieke) regeringen van België. Zij vreesden dat een dienstplichtleger een corrumperend effect zou hebben op katholieke jonge mannen, die in de kazernes zouden bezwijken voor de verlokkingen van drank en prostitutie. Om toch een groter leger te creëren – de regering was ook beducht voor de toenemende internationale spanning tussen Frankrijk en Duitsland – werd in 1902 een vrijwilligerssysteem ingevoerd. Maar om dat systeem te laten slagen moesten er wel vrijwilligers worden aangetrokken, en dus moest het leger niet zozeer een opvoeder worden (dat werd het niet toevertrouwd), maar wel een aantrekkelijke werkgever. En dus werden gages verhoogd, de militaire rechtspraak hervormd en verburgerlijkt, en er kwam meer aandacht voor de (geestelijke) levensomstandigheden van de soldaten, met als gevolg meer vrijwilligers. Een mooi voorbeeld van militarisering als 'meer een praktisch dan [een] ideologisch gedreven proces' (p. 119).

Een derde belangrijke vorm in de Mûelenaeres militariserings-these is de rol van de

krijgsmacht in de openbare ruimte. Daar lijkt de auteur zich toch wat te verslikken in de al te ingewikkelde dynamiek tussen allerlei factoren en actoren, en tussen oorzaken en gevolgen. Zij stelt, niet onterecht, dat het Belgische leger, vanaf 1890 langzamerhand een steeds grotere rol kreeg in allerlei publieke vieringen van de natie, maar dat noch de nationale overheid noch, interessant genoeg, de krijgsmacht daarin bijzonder geïnteresseerd was. Het initiatief kwam van het maatschappelijk middenveld, hetzelfde middenveld dat zich vanaf de eeuwwisseling bezig ging houden met de verspreiding van het evangelie van de Zweedse gymnastiek, die de jeugd gezonde lichamen en een gezonde geest moesten meegeven. Dat is allemaal niet onwaar, maar welke effecten dit nu heeft gehad op de manieren waarop de krijgsmacht controle kreeg over individuen of militaire eisen, waarden en gedragsnormen werden genormaliseerd, blijft onduidelijk. Wellicht komt dat omdat de Mûelenaere wel erg veel wil – ook haar definitie van militarisering is erg, wellicht te, breed – maar ook omdat zij allerlei onderwerpen behandelt die raken aan de geschiedenissen van (banaal) nationalisme, kolonialisme, maar ook van nationale identiteit en van neutraliteit. Daardoor is het onduidelijk wat nu precies wat veroorzaakt of beïnvloedt, en welke (groepen) actoren nu op welke manier betrokken raken bij deze wel erg diverse en complexe processen.

Dit doet overigens niets af aan het belang van de Mûelenaeres boek, niet alleen voor de geschiedenis van het Belgische belle époque en de rol van de krijgsmacht daarin, maar juist ook voor de studie naar ‘het militaire’ in de Europese samenleving en cultuur: die heeft, zo laat zij in dit uitzonderlijk vlot geschreven maar helaas niet geïllustreerde boek zien, een opvallend complexer geschiedenis dan tot nu toe, zeker in de Lage Landen, wordt verondersteld.

*Samuël Kruizinga, docent Contemporaine en Militaire Geschiedenis,
Universiteit van Amsterdam*

AANDACHT! AANDACHT!

Aandacht en verstrooiing in het Gentse Grand Théâtre, Café-concert en Variété-theater, 1880-1914

Evelien Jonckheere

Leuven: Leuven University Press, 2017. 211 p.

ISBN 978 94 6270 100 7

€ 39,50 (paperback)

In *Aandacht! Aandacht!* onderzoekt Evelien Jonckheere het kijkgedrag van het Gentse publiek in het *Grand Théâtre*, het café-concert en het variététheater aan het eind van de negentiende eeuw aan de hand van de begrippen ‘aandacht’ en ‘verstrooiing’. Dit werk is gebaseerd op haar proefschrift dat zij in 2014 verdedigde aan de Universi-

teit Gent. Eerder onderzocht Jonckheere het Gentse uitgaansleven al uitgebreid, waarbij zij vooral aandacht besteedde aan lowbrow-vermaak, dat in academisch onderzoek nog steeds vaak wordt onderbelicht. Zij schreef in dit verband al over het café-concert en het variététheater, en positioneert deze vormen van vermaak nu tegenover het highbrow-vermaak van het Gentse *Grand Théâtre*. In haar werk vergelijkt zij deze twee werelden aan de hand van het disciplinerende aandachtsregime, de manier waarop de aandacht van het publiek werd gestuurd door theaterdirecteuren en het stadsbestuur om aandachtig naar een optreden te kijken. De 'aandachtsproblematiek', een spanning tussen aandacht en verstrooiing, werd voor het eerst aangewezen door cultuurhistoricus Jonathan Crary en Jonckheere laat zien dat deze problematiek niet alleen aanwezig was in de grootstad, maar ook doorwerkte in verschillende lagen van de provinciale Gentse samenleving in de late negentiende eeuw. Deze nieuwe aandachtige manier van kijken werd vanaf deze periode als superieur gezien tegenover een verstrooide, meer afwezige houding. Terwijl in de provinciestad Gent werd ingezet op een vergroting van de aandachtige houding bij het theaterpubliek, weken ook veel Gentenaren uit naar commerciële theaters, zoals het café-concert, waar een spectaculair en veelzijdig programma werd aangeboden waarbij een aandachtige houding niet vereist was.

Jonckheere toont in het eerste deel van haar werk verschillende voorbeelden die het aandachtsregime van het *Grand Théâtre* illustreren, zoals de afbouw van het gevarieerde theaterprogramma, de evolutie in acteerstijl, het invoeren van vaste zitplaatsen en het verbod op consumptie in de theaterzaal. Deze zaken zorgden ervoor dat in het *Grand Théâtre* de aandacht steeds meer naar het podium werd getrokken en dat de sociale functie van het theater waarin zien en gezien worden erg belangrijk was, minder op de voorgrond trad. Men werd in het theater geacht aandachtig te kijken en te luisteren en deze tendens was, zo laat Jonckheere zien, niet alleen in het theater, maar ook in de rest van de samenleving sterk aanwezig. Wetenschappers, journalisten, het stadsbestuur, genootschappen en verenigingen probeerden de aandachtige houding in alle lagen van de samenleving te laten doorwerken.

Hierdoor konden ook het café-concert en het variététheater zich ontwikkelen, aanzien veel Gentenaren nog steeds behoefte hadden aan afleiding van het moderne en gejaagde fin-de-siècle-leven. Zaken zoals losse stoelen en tafels tegenover vaste zitplaatsen, een veelheid aan verschillende acts per avond en de centrale rol van alcohol en aantrekkelijke vrouwen zorgden ervoor dat er in de commerciële theaters minder aandacht was voor wat zich op het toneel afspeelde. Jonckheere brengt hier nog enige nuance aan door te laten zien dat het café-concert meer gericht was op de carnavaleske verstrooiing en dat in het variététheater *Nouveau Cirque* aandacht en verstrooiing juist hand in hand gingen, omdat dit theater kenmerken van het *Grand Théâtre* en het café-concert combineerde.

Grotere ontwikkelingen worden door Jonckheere op natuurlijke wijze aangevuld met individuele voorbeelden van variététheaters of artiesten en veel verschillende afbeeldingen illustreren haar narratief. Zo laat zij aan de hand van kunstwerken en schetsen van Jules De Bruycker zien hoe het eraan toe ging in de verschillende theaterzalen.

De werken van de kunstenaar geven niet alleen een mooie illustratie van verschillende praktijken binnen de theaterzaal, maar zorgen ook voor een rode lijn in dit boek.

Jonckheere richt zich in verschillende hoofdstukken ook op aandachtspraktijken buiten de theaterzaal. Het is zeker interessant dat zij een bredere maatschappelijke context schetst waarin de verandering in aandachtspraktijken gezien moet worden. Echter, aangezien deze vormen van disciplineren wel aansluiten bij een belangrijker wordend aandachtsregime in de moderne samenleving van het fin de siècle, maar soms de verbinding met het theater pas later wordt gezocht, lijken deze eerst nog los te staan van Jonckheeres argument over aandacht in de Gentse theaters. Later, wanneer zij doorgaat over de wetenschappelijke aandacht voor het concentratievermogen van het individu, wordt duidelijker op welke manieren deze vormen van disciplineren en het bevorderen van het aandachtsregime in de gehele samenleving aansluiten op de kwestie van aandacht in het Gents theater.

Aandacht! Aandacht! is een werk dat niet alleen licht schijnt op het nog altijd onderbelichte lowbrow-entertainment zoals dat in het variététheater, maar dit ook nog verbindt met de highbrow-cultuur van het *Grand Théâtre*. Op deze manier geeft Jonckheere mooi weer hoe er in de negentiende eeuw een spanningsveld bestond tussen aandacht en verstrooiing in de Gentse theaters en hoe deze theaters zelf een actieve rol hadden in het vormen en sturen van de verschillende aandachtspraktijken.

Veerle Driessen, afgestudeerd researchmasterstudent Geschiedenis,
Radboud Universiteit Nijmegen

ORGANIZING DEMOCRACY

Reflections on the rise of political organization in the nineteenth century

Henk te Velde en Maartje Janse, red.

Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2017. 295 p.

ISBN 978 3 319 50019 5

€ 108,99

De artikelenbundel *Organizing democracy* is het product van een driedaagse conferentie gehouden in 2014. Deze was onderdeel van het door Henk te Velde en Maartje Janse geleide nwo-onderzoeksproject *The promise of organization*. De bundel beoogt een geschiedenis te geven van negentiende-eeuwse politieke organisatievormen die niet enkel politieke partijen, maar ook volksvergaderingen, pressiegroepen en clubs omvat. De geschiedenis van politieke organisaties is immers niet die van de lineaire ontwikkeling van de politieke partij – ook al heeft oudere historiografie dit vaak gelijkgesteld – maar één van experiment en innovatie met velerlei organisatievormen. Dit experiment was vaak omstreden en de uitkomst was ongewis, maar de deelnemers er-

aan wilden – zo stellen Janse en Te Velde in de inleiding – allen ‘de democratie organiseren’. *Organizing democracy* is een verzameling case studies uit verschillende landen hiernaar, waarbij niet de mogelijke verschillen tussen nationale trajecten, maar juist de overeenkomende ervaringen van negentiende-eeuwse organisatoren in de Verenigde Staten en West-Europa centraal staan.

De inleiding onderscheidt drie organisatietypes – de volksvergadering, de *single-issue* pressiegroep en de politieke partij – die voor tijdgenoten echter niet zo netjes onderscheiden waren. Gita Deneckere en Geerten Waling tonen in hun bijdrages hoe zowel Vlaamse arbeiders en middenklasse-radicalen in de jaren 1830, als Parijse en Berlijnse revolutionairen in 1848 experimenteerden met hybride vormen van volksvergaderingen, demonstraties en clubs. Reeve Huston beschrijft in een fascinerend artikel de openbare volksvergaderingen die in de VS in de jaren 1816-28 gehouden werden over tal van economische beleidsonderwerpen. Dat petitioneren een zelfstandig politiek actiemiddel was dat in Groot-Brittannië in de vroege negentiende eeuw massale en georganiseerde vorm aannam, laat Henry Miller zien. Janse toont hoe succesvolle negentiende-eeuwse combinaties van deze actie- en organisatievormen als de Irish Catholic Association in de perceptie van tijdgenoten als ‘machine’ opereerden.

De tweede helft van de bundel is toch vooral aan de politieke partij gewijd. Nicolas Rousselier betoogt in een bijdrage die ietwat als overzichtsartikel aandoet waarom politieke partijen in Frankrijk minder voet aan de grond kregen dan elders. De Duitse liberaal-nationalistische Nationalverein was een hybride van pressiegroep en lokale civil-society-organisaties die volgens Andreas Biefang in de jaren 1860 trekken van een politieke partij kreeg. Anne Heyer vergelijkt retoriek en praktijk van ledenparticipatie van de Britse National Liberal Federation en de Duitse Sozialdemokratische Arbeiterpartei, beiden de eerste massapartijen in hun land. Robert Allen verricht een interessante studie op microniveau naar de radicale netwerken en organisatoren die in New York in de jaren 1880 juist náást de twee grote politieke partijen opereerden. Hanneke Hoekstra levert de enige bijdrage die primair over de rol van vrouwen in het negentiende-eeuwse politieke bedrijf gaat, met een artikel over de *political hostess* (de organisatrice van politieke diners en salons) in Groot-Brittannië. Te Velde sluit af met een ideeënhistorische analyse van de invloedrijke studies naar politieke massapartijen rond 1900 van onder meer Mosei Ostrogorski en Max Weber.

De transnationale opzet van de bundel, waarin ervaringen in de Verenigde Staten, Groot-Brittannië en continentaal West-Europa meegenomen worden, is sterk. Dat geldt ook voor de lange termijn die de bundel bestrijkt, en de nadruk op de veelvormigheid van politieke organisatie. Een bundelconclusie mist echter. Dat is jammer, want het was interessant geweest te lezen welke casusoverstijgende conclusies de auteurs trekken uit de door hen geconstateerde overeenkomende ervaringen. En ook al is het niet de insteek van de bundel, ook een reflectie op mogelijke verschillen was interessant geweest. Tegelijk lijkt – ondanks de bedoeling van de bundel te breken met een lineair vooruitgangsperspectief – de overeenkomende ervaring van participanten veelal die van ontdekking, participatie en democratisch agentschap te zijn. Dat sommige politieke en maatschap-

pelijke organisaties in de negentiende eeuw ook een remmend effect op democratisering en politisering gehad zouden kunnen hebben (denk aan monarchistische politieke clubs, elitaire kiesverenigingen, en herensociëteiten zoals onder meer bestudeerd door Jan Hein Furnée) blijft zo buiten beeld. De keuze voor de negentiende eeuw is tenslotte helder – dit was de eeuw waarin politieke organisaties een schaalvergroting ondergingen, langzaamaan geaccepteerd raakten en uiteindelijk *als* onderdeel van het politieke domein werden geconceptualiseerd – maar toch wordt de (revolutionaire) late achttiende eeuw door haar enkel terugblikkend te behandelen mijns inziens wat tekortgedaan. Juist Britse radicalen, Amerikaanse en Franse revolutionairen, en Nederlandse Patriotten en Bataven experimenteerden met combinaties van volksvergaderingen, petitionnements-acties en politieke clubs, waar in de negentiende eeuw op voortgebouwd kon worden. *Organizing democracy* is desalniettemin een belangrijke en veelzijdige bijdrage aan de studie naar politieke organisaties in de negentiende eeuw, die terecht benadrukt dat de ontwikkeling hiervan zoveel meer omvatte dan het streven naar politieke partijvorming.

*Adriejan van Veen, universitair docent Politieke Geschiedenis,
Radboud Universiteit Nijmegen*

DE KOLONIEMAN. JOHANNES VAN DEN BOSCH (1780-1844)

Volksverheffer in naam van de koning

Angelie Sens

Amsterdam: Uitgeverij Balans 2019. 477 p.

ISBN 978 94 6003 891 4

€ 39,99

De jaren 1795-1830 vormen een woelige episode in de Nederlandse geschiedenis. De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden ging ten onder, werd omgevormd tot een Franse vazalstaat en daarna ingelijfd door Napoleontisch Frankrijk. Uiteindelijk herrees uit de as van de Republiek een eenheidsstaat onder monarchale leiding van Willem I. In deze periode van staatkundige omwentelingen leefde Johannes van den Bosch. Deze militair werd al gauw de meest invloedrijke raadgever van de kersverse koning. Van den Bosch kon dan ook bogen op aanzienlijke wapenfeiten. Hij initieerde de stichting van de befaamde Maatschappij van Weldadigheid en ontwierp het voor de schatkist uiterst lucratieve Kultuurstelsel. Het is merkwaardig dat er tot voor kort geen fatsoenlijke biografie over hem bestond. Gelukkig is historica Angelie Sens de uitdaging aangegaan. Het resultaat mag er wezen: een kloek boek over een bejubelde én verguisde staatsman.

Sens laat in deze biografie zien dat het leven van Van den Bosch in het teken stond van een aantal ambitieuze kolonisatieprojecten. Van den Bosch, geboren in het Gelderse Herwijnen, begon zijn koloniale carrière als militair op Java in 1798. In de ommelan-

den van Batavia wijdde hij zich aan watermanagement en landontginningen. Na een conflict met de Bataafse generaal Daendels, nam hij ontslag. De gouvernementsbetrekking maakte plaats voor een grootgrondbezitterschap op Java. In 1810 begon zijn reis huiswaarts. Na de terugkeer in patria zette Van den Bosch zijn loopbaan in de Nederlandse krijgsmacht voort.

In 1818 diende een volgend kolonisatieproject zich aan. Van den Bosch stichtte, onder auspiciën van prins Frederik, de Maatschappij van Weldadigheid. Deze particuliere organisatie verwierf grote percelen 'woeste grond' in het noorden van Nederland, om er vervolgens in recordtempo landbouwkoloniën uit de grond te stampen. Daar werden 'luilevende doch werkwillige arbeiders' tewerkgesteld. Later werden er ook koloniën voor werkonwilligen opgetuigd. De grondgedachte was dat de kolonisten door noeste arbeid, discipline en tucht betere burgers zouden worden. Het leek een win-winsituatie: de steden werden verlost van (de overlast van) de minstbedeelden, terwijl de ontginning van gronden de binnenlandse landbouwproductie kon verhogen. De exploitatie van de gronden bleek echter weinig rendabel, met financiële problemen tot gevolg.

Eind jaren twintig stond de Nederlandse economie op de rand van de afgrond. Koning Willem I vestigde zijn hoop op de eigenzinnige Van den Bosch. Aan hem de eer om een *masterplan* te ontwerpen dat de overheidsfinanciën uit het slop zou trekken, de synergie tussen de verschillende rijksdelen bevorderen en Nederland opnieuw – zoals in het VOC-tijdperk – een rol op het wereldtoneel bezorgen. Het Nederlandse imperium moest winstgevend worden, en snel ook. Van den Bosch presenteerde daarop een blauwdruk vol 'bosschiaansche stokpaardjes' voor een hernieuwd koninkrijk. Dat verbaast niet. Hij was immers een 'gedreven schrijver en een pragmatisch denker', zo memoreert Sens.

Mettertijd groeide Van den Bosch uit tot dé personificatie van koloniaal Nederland. Hij werd in 1828 uitgezonden naar Suriname en de Antillen. Tegen zijn zin, zo blijkt uit dit boek. Hij had gezondheidsproblemen en vond dat zijn werkzaamheden voor de Maatschappij prioriteit moesten krijgen. Majesteit dacht daar klaarblijkelijk anders over. Eenmaal in de Cariben ontpopte Van den Bosch zich als daadkrachtig bestuurder. Sens besteedt uitgebreid aandacht aan zijn stellingname in het slavernijdebat. Dat is, gezien de toenemende belangstelling voor het slavernijverleden, niet verwonderlijk. De Nederlandse commissaris-generaal stelde zich – en dat is opvallend – gematigder op dan veel van zijn tijdgenoten. Hij was weliswaar geen abolitionist, maar vond dat de levensomstandigheden van slaven verbetering behoeften en handelde dienovereenkomstig.

Net terug uit 'de West' werd Van den Bosch door de koning naar 'de Oost' gestuurd. In Nederlands-Indië maakte de gouverneur-generaal furore als bedenker en uitvoerder van het – door Multatuli later zo gehekeld – Kultuurstelsel. Dat systeem bleek een gouden greep, althans voor het moederland. Na zijn repatriëring bestierde Van den Bosch vanaf 1834 het ministerie van Koloniën. Indië werd toen, in de roemruchte woorden van zijn opvolgers als minister van Koloniën J.C. Baud, 'de kurk waarop Nederland drijft'. Ondertussen groeide de kritiek op 'zijn' Kultuurstelsel. Van den Bosch deed echter geen concessies. Het stelsel bleef intact en werd pas enkele decennia later – na de publicatie

van *Max Havelaar* – afgeschaft. Hij zou het niet meer meemaken. Na een hoogoplopend conflict met het parlement over de begroting voor 1840 trad Van den Bosch af. De koning liet zijn belangrijkste adviseur na enig tegenstribbelen gaan, tooide hem met de grafelijke titel en benoemde hem tot minister van Staat. Van den Bosch stierf in 1844.

In de inleiding stelt Sens dat dit boek meer is dan een biografie alleen. En inderdaad, het is ook – of misschien wel: vooral – een portret van het Koninkrijk der Nederlanden in haar opbouwfase. Sens spreidt een grote feitenkennis tentoon en reikt de lezer interessante wetenwaardigheden over de negentiende eeuw aan. Zo weet ze een intrigerend en rijkgeschakeerd tijdsbeeld te schetsen. Soms strooit de historica wel erg royaal met details. Hierdoor raakt de rode draad uit het zicht en verdwijnt Van den Bosch naar de achtergrond. Het hoofdstuk over de Maatschappij is bijvoorbeeld meer een *petite histoire* over het geesteskind dan een biografische vertelling over de geestelijk vader. Ook zijn de beschouwingen over het kolonialisme, evenals de beschrijvingen van familieperikelen, hier en daar wat breedsprakig. Toch zal het de lezer vermoedelijk niet storen dat de auteur af en toe een zijpad bewandelt. Sens' betoogtrant blijft namelijk, ondanks de hoge informatiedichtheid, steeds helder en levendig. Dat is knap.

Dit boek is een belangrijke bijdrage aan de geschiedschrijving over de Koloniën van Weldadigheid. Daarnaast is het een *must* voor (rechts)historici die zich bezighouden met de vroeg-koloniale staat en het Nederlands-Indische Kultuurstelsel. *Kultuurstelsel en koloniale baten*, het proefschrift van wijlen Cees Fasseur, gold decennialang als standaardwerk over deze thematiek. De onderhavige biografie vormt hierop een welkome moderne aanvulling. Sens biedt namelijk inzicht in de drijfveren en beweegredenen van Van den Bosch, beschrijft de sociaaleconomische aspecten van het Kultuurstelsel en heeft oog voor de soms desastreuze uitwerking ervan op de bevolking van de Indonesische archipel. Lezenswaardig is ook de epiloog. Daarin laat Sens zien dat zowel progressieve als conservatieve krachten – 'links' én 'rechts' – met Van den Bosch en zijn erfenis aan de haal zijn gegaan.

Ten slotte nog dit. Het bijeensprokkelen van de schriftelijke nalatenschap van Van den Bosch zal niet altijd eenvoudig zijn geweest. Hij liet namelijk geen memoires of dagboeken na en had ook nog eens, in de woorden van Sens, 'een dramatisch onleesbare hand van schrijven'. Bovendien bevond een deel van het relevante materiaal zich in de koloniale archieven in Indonesië. Desalniettemin is Sens erin geslaagd een indrukwekkend bronnencorpus te verzamelen. Ze traceerde Van den Bosch' briefwisselingen met familieleden en vrienden, zijn uitvoerig genoteerde plannen voor kolonisatieprojecten en zijn belangrijkste publicaties. Gelukkig wist ze deze te ontcijferen en zo zijn gedachtegoed voor een breder publiek toegankelijk te maken. Bovenal toont ze met dit bijzondere levensepos aan dat koloniale geschiedschrijving geen specialisatie vormt binnen de Nederlandse geschiedenis, maar daar integraal onderdeel van uitmaakt. Het is dan ook moeilijk voorstelbaar dat er weldra een betere Van den Bosch-biografie zal verschijnen.

*Rowin Jansen, promovendus, Onderzoekcentrum voor Staat en Recht
van de Radboud Universiteit Nijmegen*